

УДК 81'367:332:81'37

ОБОВ'ЯЗКОВІ ЛОКАТИВНІ СИНТАКСЕМИ В СЕМАНТИКО-СИНТАКСИЧНІЙ СТРУКТУРІ ПРОСТОГО РЕЧЕННЯ

У статті розглянуто проблему функціонування обов'язкових локативних синтаксем у сучасній українській мові. Проаналізовано локативні конструкції як облігаторні компоненти, що формують структуру простих речень.

Ключові слова: синтаксема, локативна синтаксема, семантико-синтаксична структура речення, префіксально-прийменникова кореляція, обов'язковий/факультативний поширювач.

Взаємовідношення формально-граматичного і семантичного планів речення становить одну з найактуальніших синтаксичних проблем, якій присвячено значну кількість досліджень, зокрема праці Й. Ф. Андерша, Н. М. Арват, Н. Д. Арутюнової, В. А. Белошапкової, І. Р. Вихованця, В. Г. Гака, Ф. Данеша, В. А. Звегінцева, Г. О. Золотової, Н. Л. Іваницької, О. С. Мельничука, М. Я. Плющ, М. І. Степаненка, Н. Ю. Шведової та інших дослідників. Проте досі залишаються не з'ясованими питання семантико-синтаксичної природи окремих типів речень.

У простому реченні дієслівної будови в ролі структурного центра виступає вербатив, семантико-граматичні властивості якого впливають на характер семантико-синтаксичної організації речення. Програмовані ним адвербіальні компоненти кваліфікують як такі, що входять до структури простого речення на засадах факультативної залежності, тобто не заповнюють обов'язкових синтаксичних позицій і не виступають на правах конструктивних поширювачів. При цьому, звичайно, не можна не зважати на їхню важливу роль у власне інформативному наповненні речень, в описі відповідних позамовних ситуацій [9, с. 3].

Статус компонентів, що виражають різнопланові адвербіальні відношення, потребує спеціального дослідження, передусім щодо міри вияву їхнього обов'язкового і факультативного входження до структури речень. Відомо, що однаковий характер дієслова по-різному відображений у семантиці відповідних лексичних одиниць: одні з них семантично прозорі, функціонують без поширення залежними компонентами, тоді як інші – синсематичні, залежать від

конкретного лексичного оточення. Пропонована стаття присвячена аналізу структури простого речення з погляду облігаторності адвербіальних синтаксем на позначення локативно-просторових відношень. Метою розвідки є системний аналіз семантичної і формально-граматичної організації конструкцій, які виражають локативні відношення, а також з'ясування умов, за яких локативні синтаксеми можуть уживатися в ролі обов'язкового компонента.

Локативна синтаксема займає обов'язкову синтаксичну позицію тоді, коли вона необхідна детермінованому компонентові для реалізації сполучувальних потенцій, для структурно-значеннєвого завершення конструкції [9, с. 10].

Семантико-синтаксичний аналіз речень із компонентом Adv loc свідчить, що ядро синсематичних дієслів-предикатів утворюють вербати-ви буття й локалізації особи або предмета в просторі: **В одній землянці мешкав усе хтось зимою й літом** (О. Кобилянська); **Якась тіль, ледь помітна хмаринка знаходилась на її пречистому небі** (А. Дімаров); **Ми вже знову розташувалися на узліссі** (М. Хвильовий).

Вилучення з наведених речень компонентів Adv loc призводить до яскраво вираженої їхньої інформативної недостатності: *...мешкав усе хтось зимою й літом; Якась тіль, ледь помітна хмаринка знаходилась...; Ми вже знову розташувалися...*

Обов'язковими валентними партнерами при дієсловах вирізненої лексико-семантичної групи (ЛСГ) у простому реченні виступають прийменниково-відмінкові, рідше – безприйменникові форми іменників, а також прислівники відповідних значеннєвих розрядів. Загальний план змісту “місце дії” представлений такими семантичними типами:

1. Перебування в безпосередній близькості від певного просторового орієнтира. Виразниками цього значення виступають речення, в основі яких лежать такі моделі: V+КОЛО+Ngen, V+БІЛЯ/ ПОБІЛЯ+Ngen, V+БЛИЗЬКО/ПОБЛИЗУ+Ngen, напр.: **Коло майдану вже багато було дітлахів** (Ю. Яновський); **Біля будки був вартовий** (М. Хвильовий); **Війська опинилися поблизу Варшави** (Я. Галан).

2. Розміщення по колу, в центрі якого міститься просторовий орієнтир. Це значення репрезентують речення таких моделей: V+КРУГ/ОК-РУГ/НАВКРУГИ+Ngen, V+КРУГОМ+Ngen, V+НА-ВКОЛО/ДОВКОЛА+Ngen, напр.: **Круж стін його знаходились** якісь люди з залізом для вбивання й часами нудливо, пронизувато свистіли (В. Винниченко); **Кружом ставка розмістилася** знову осокори та верби (І. Нечуй-Левицький); **Довкола саду** <...> **буяла** грубою густою верствою конюшина (О. Кобилянська).

3. Перебування предмета або особи між двома чи кількома просторовими орієнтирами. Вирізнений план змісту реалізують конструкції, побудовані за зразком таких моделей: V+МІЖ/ПОМІЖ+Ngen, V+МІЖ/ПОМІЖ+Ninst, напр.: **Струнки берези, білі, мов оголені до пояса, соромливо знаходилися** поміж дубів і ховалися за ними (Л. Яновська); **Між Гончарівкою та Дігтярами вип'явся** високий та обривчастий згірок (Ю. Яновський).

4. Перебування особи або предмета на поверхні чи всередині іншого предмета. Експлікаторами цього значення виступають речення, утворені за взірцем таких моделей: V+НА+Nloc, V+У/В+Nloc, V+ВСЕРЕДИНИ+Ngen, напр.: **На порозі з'явився** високий, незвичайно худий та блідий парубок років вісімнадцяти (Л. Яновська); **В той пізній вечір зібралися** люди у **контторі** (О. Гончар); **Всередині школи панувала** глибока тиша (М. Стельмах).

5. Розміщення особи або предмета позаду просторового орієнтира. Виразниками цієї локативної семантики виступають речення, в основі яких лежать такі моделі: V+ЗА+Ninst, V+ЗАДУ/ПОЗА-ДУ+Ngen, напр.: **Десяцькі ховаються** ... **за плотами** (Г. Квітка-Основ'яненко); **Ззаду кожної підводи знаходилося** відро або задимлений казанок (Г. Тютюнник).

6. Перебування особи або предмета в просторі перед іншим предметом. Це значення репрезентують речення таких моделей: V+ПЕРЕД+Ninst, V+ПРОТИ/НАВПРОТИ+Ngen, напр.: **Перед повіткою було** щось подібне до великого корита (В. Винниченко); **Саме навпроти касарні розпростерся** великий старий міський парк (О. Кобилянська).

7. Розміщення особи або предмета під відповідним об'єктом або площиною. Вичленувану семантику реалізують конструкції, побудовані за зразком такої моделі: V+ПІД+Ninst, напр.: **Росла** <...> **конвалія під дубом** високим, захищалась від негоди під віттям широким (Л. Українка); **Під заборами розташувалися** люди (Панас Мирний).

8. Перебування особи чи предмета над відповідним об'єктом, поверхнею, площиною тощо.

Виразниками значення “над об'єктом” виступають речення такої структурної моделі: V+НАД/ПО-НАД+Ninst, напр.: **Небо над Києвом було** похмуре, беззоряне, пришишке (П. Загребельний); **Понад селом розіслася** вечірня тінь (Панас Мирний).

9. Перебування особи або предмета на місці, де закінчується об'єкт, щодо якого локалізується дія чи стан. V+КРАЙ+Ngen, V+КІНЕЦЬ+Ngen – дві можливі моделі речень, що репрезентують це значення, напр.: **Жінки закам'янили край воріт** у задумі (О. Довженко); **Лазорчиха живе кінець села** (Панас Мирний).

10. Перебування предмета або особи в центрі просторового орієнтира. Це значення маніфестують речення такої моделі: V+СЕРЕД/ПОСЕРЕД+Ngen, напр.: **Серед майдану розмістилася** прездорова сахарня (І. Нечуй-Левицький); **Посеред Дністра є граніт-гора** (П. Воронько).

До дієслів буття близькі за своїми семантичними, отже, і за валентними властивостями локативні дієслова стану (ЛДС). Існує група дієслів, що становить ядро семантичного класу ЛДС (стояти, лежати, висіти, сидіти). Вони у своєму значенні поєднують семи “місцеположення” та “позиційне розміщення предмета в просторі”. Конкретизатор місцеположення при таких дієсловах може мати статус обов'язкового і необов'язкового компонента. Це залежить від того, яка з сем актуалізується в конкретному виявленні. За умови репрезентації семи “перебування і положення особи або предмета в просторі” виникає потреба в локативній конкретизації, зокрема у вказівці на місце розташування суб'єкта: **Місяць висів** (був, знаходився) **над морем** (М. Коцюбинський); **Вся молодіж стояла** (була, перебувала) **понад стінами** (Панас Мирний).

Валентнісні особливості ЛДС уподібнені до особливостей дієслів буття з такими ж ознаками. Статичні дієслова або локативні дієслова стану без адвербіального компонента – конкретизатора місцеположення носія стану – є недостатніми із структурно-семантичного погляду. Отже, присутність локативної синтаксеми при них є необхідною для структурної завершеності синтаксичної конструкції.

Слід також зазначити, що адвербіальні компоненти з просторовою семантикою регулярно вступають у семантико-синтаксичний зв'язок із дієсловами, що мають загальне значення переміщення, оскільки у значеннєвому оточенні цих вербативів обов'язково присутні семи просторової локалізації, просторового взаємозв'язку між особою (предметом) переміщення та іншими особами (предметами), які виступають стосовно них своєрідними актуа-

лізаторами просторової ідентифікації: *Степовий великий птах летів понад небом* (Ю. Яновський); *Гурт людей ходить по двору* (М. Івченко).

Сполучувальні можливості дієслів переміщення визначає не лише їхня семантика, а й морфемна будова, зокрема наявність чи відсутність префікса. Появу тієї чи тієї синтаксичної позиції (локативної орієнтації) викликає саме префікс [9, с. 14].

Більшість безпрефіксальних дієслів переміщення не потребує обов'язкового локативного поширювача із значенням вихідного чи кінцевого пункту руху та шляху переміщення. Це не стосується безпрефіксальних дієслів переміщення, що вказують на несамостійний рух або несамостійну зміну положення суб'єкта чи об'єкта в просторі й на поверхні іншого об'єкта (везти, нести, котити, ставити, класти, вішати тощо). Вони потребують обов'язкового локативного поширювача для синтаксичного завершення конструкції: *Тягне стара Мавра під гору візок проти вітру, важко віддихуючи, стогнувши* (О. Кобилянська); *На уроці математики, приловчившись, кладу під парту книжку та й перенішу у Січ* (А. Дімаров). В аналізованих реченнях локативні синтаксеми *під гору, під парту* виконують функцію облігаторного локативного поширювача, тому що дієслова-предикати *тягне* та *кладу* не можуть функціонувати без нього. Лише в сполученні з поширювачем Adv loc вони набувають семантичної достатності.

Обов'язкову локативну синтаксему у простому реченні детермінують також префіксальні дієслова на позначення спрямованого переміщення особи чи предмета в просторі: *Від білосніжного палацу від'їхав управитель* (М. Стельмах); *Тоді-то осінь з наших селищ виходить гола на поля* (Т. Осьмачка); *З собору вийшла поважна дама* (Григорій Косинка). Компонентний аналіз цих речень свідчить, що процедура елімінації поширювача Adv loc спричинила б їхню семантико-структурну неповноту.

Специфічною особливістю локативних конструкцій, уживаних при дієсловах аналізованої семантики, є кореляція префікс-прийменник. Прийменниково-префіксальна кореляція буває повною або неповною [7, с. 30]. Повна префіксально-прийменникова кореляція реалізується найчастіше у повторенні прийменником префікса (У-/В- ↔ у/в; ВІД- ↔ від; ДО- ↔ до тощо). Проте необхідно відзначити, що співвідносні пари ВИ- ↔ з; ВИ- ↔ від/од; ВИ- ↔ з-за/із-за; ВИ- ↔ з-поза; З-/ІЗ-/ЗІ- ↔ з-над; З-/ІЗ-/ЗІ- ↔ з-понад; ВИ- ↔ з-під; ВИ- ↔ з-попід; ВИ- ↔ з-між/з-межи; ВИ- ↔ з-позад; ВИ- ↔ зсередини; ВИ- ↔ з-посеред; ЗА- ↔ до; В-/У-/УВІ- ↔ до; ПІД-/

ПІДІ- ↔ до; ПРИ- ↔ до; ВИ- ↔ з; РОЗ-/РОЗІ- ↔ на; ЗА- ↔ на; ПРИ- ↔ на; ЗА- ↔ в/у; РОЗ-/РОЗІ- ↔ в/у; ЗА- ↔ поза; ВИ- ↔ за; ВИ- ↔ поза; ПІД-/ПІДІ- ↔ над/наді; ПІД-/ПІДІ- ↔ з-над; ПІД-/ПІДІ- ↔ з-понад; ЗА- ↔ під/піді; ВИ- ↔ назустріч; ВИ- ↔ назустріч до; ПІД-/ПІДІ- ↔ вище; З-/ІЗ-/ЗІ- ↔ вище; ЗА- ↔ всередину; ВІД-/ВІДІ- ↔ вглиб/в глиб/углиб/у глиб; ПІД-/ПІДІ- ↔ поверх; В-/У-/УВІ- ↔ між/межи; ЗА- ↔ між/межи; РОЗ-/РОЗІ- ↔ між/межи; ВИ- ↔ насеред; ВИ- ↔ посеред; ПІД-/ПІДІ- ↔ перед/переді; ВІД-/ВІДІ- ↔ у напрямі/ у напрямку; ВІД-/ВІДІ-/ОД-/ОДІ- ↔ у напрямі до/у напрямку до; ПЕРЕ- ↔ через; ПЕРЕ- ↔ крізь; ПЕРЕ- ↔ по; ПРО- ↔ через; ПРО- ↔ крізь; ПРО- ↔ по; ПРО- ↔ мимо; ПРО- ↔ повз; ПРО- ↔ попри; ПРО- ↔ вздовж/уздовж; ПРО- ↔ впродовж/упродовж; ПРО- ↔ поздовж; ПРО- ↔ впоперек/упоперек; ПРО- ↔ поперек; ПРО- ↔ впрост/упрост; ПРО- ↔ проз [8, с. 397–398, 400] можуть функціонувати за принципом префіксально-прийменникових пар із повною кореляцією: *Соломія підійшла до ставка, скочила в човен і почала шарити на дніщі* (М. Коцюбинський); *Всі сини тоді заїхали в Київ покласти останки Мономахові в Софії* (П. Загребельний).

Речення з обов'язковим локативним компонентом, у яких виявляє себе префіксально-прийменникова кореляція, є універсальними за своїми можливостями структурними одиницями, здатними диференційовано виражати найтонші відтінки локативної спрямованості дії-руху.

Існує чимало варіантів локативного поширювача при префіксальних дієсловах переміщення, що позначають початкову і кінцеву точки руху та шлях переміщення. Визначальними в системі формально-граматичних засобів вираження вихідної точки руху виступають такі структури: V+З/ІЗ/ЗІ+Ngen, V+З-ЗА/ІЗ-ЗА+Ngen, V+З-ПОЗА+Ngen, V+З-ПІД/ІЗ-ПІД+Ngen, V+ВІД/ОД+Ngen, напр.: *З церкви виходять люди* (М. Коцюбинський); *З-за тополь вийшов місяць* (С. Васильченко); *Виринуло блискуче сонце з-поза рожевих хмарок* (І. Франко); *Я видираюсь з-під мосту* (О. Кобилянська); *Кораблі моїх днів відпливають від пристані* (Г. Чубач).

Дієслівні словосполучення, що репрезентують значення кінцевої точки руху, об'єднують у своєму складі такі найтипівіші моделі валентності: V+У/В+Nacc, V+ДО+Ngen, V+НА+Nacc, V+ЗА+Nacc, V+ПІД+Nacc, V+НАСЕРЕД/ПОСЕРЕД+Ngen, V+ПЕРЕД+Nacc, напр.: *Нас осінь поведе у затишну свою оселю* (Юрій Клен); *Він підходив до обгорілих снопів* (М. Коцюбинський); *Вийхали на вільний простір* (В. Шевчук); *Цілий*

день Васирина не виходила за двір (І. Нечуй-Левицький); Чорний худий пес, присилений на мотузку, забрехав нараз завзято, поліз під будку (О. Кобилянська); Чіпка вийшов посеред двору й почав обдивлятися (Панас Мирний); Хлопецько урочисто надувся і <...> нарешті виліз перед люди (О. Гончар).

Значення шляху переміщення найчіткіше відтворюють такі конструкції: V+ПО+Nloc, V+Ninst, V+ЧЕРЕЗ+Nacc, V+КРИЗЬ+Nacc, V+МИМО+Ngen, V+ПОВЗ+Nacc, напр.: *Підеши собі, зажурившись, гаєм по долині* (Т. Шевченко); *Пройдешся трохи містом та подивлюся* (В. Шевчук); *Утоптала стежечку через яр* (Т. Шевченко); *Загін Чубенка помалу посувався крізь ліс* (Ю. Яновський); *Вони проїхали мимо бібліотеки* (Є. Гуцало); *Повз будинок пройшла весела дівтора* (В. Шевчук).

Отже, можна констатувати, що всупереч поширеному твердженню про неконструктивний статус локативних синтаксем поширювачі Adv loc виявляють активну тенденцію до облігаторності в структурі простого двоскладного речення. Обов'язкове функціонування припредикатних локативних поширювачів зумовлене передусім лексико-семантичною природою предикатів, розподілених головню між лексико-семантичними групами дієслів із значенням буття, локалізації особи або предмета в просторі, статичної дії, переміщення особи чи предмета в просторі. Локативні синтаксеми заповнюють обов'язкову синтаксичну позицію тоді, коли їхня наявність необхідна для реалізації валентності дієслівного предиката.

Література

1. Вихованець І. Р. Нариси з функціонального синтаксису української мови / І. Р. Вихованець. – К.: Наук. думка, 1992. – 224 с.
2. Загнітко А. П. Основи українського теоретичного синтаксису. Ч. 1 / А. П. Загнітко. – Горлівка: ГДППМ, 2004. – 228 с.
3. Загнітко А. П. Основи українського теоретичного синтаксису. Ч. 2 / А. П. Загнітко. – Горлівка: ГДППМ, 2004. – 254 с.
4. Іваненко З. І. Прийменникові конструкції із значенням місця в сучасній українській мові: навч. пос. / З. І. Іваненко. – Чернівці, 1974. – 69 с.

5. Іваненко З. І. Система прийменникових конструкцій адвербіального значення / З. І. Іваненко. – К.; О.: Вища шк., Головне вид-во, 1981. – 143 с.

6. Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій / М. В. Мірченко. – 2-ге вид., переробл. – Луцьк: РВВ “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2004. – 393 с.

7. Степаненко М. І. Про обов'язкові й необов'язкові поширювачі в простому реченні / М. І. Степаненко // Рідний край: науковий, публіцистичний, художньо-літературний альманах. – 2000. – № 2 (3). – С. 27–32.

8. Степаненко М. І. Просторові поширювачі у структурі простого речення / М. І. Степаненко. – Полтава: АСМІ, 2004. – 463 с.

9. Шелемеха Г. М. Семантико-синтаксичні функції обставин місця у структурі простого речення: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук: спец. 10.02.01 “Українська мова” / Г. М. Шелемеха. – К., 1996. – 19 с.

Lyudmyla Stanislavska

The Obligatory Locative Syntaxemes in Semantic and Syntactical Structure of the Simple Sentence

The article deals with the problem of the functioning of the obligatory locative syntaxemes in the modern Ukrainian language. The locative constructions have been thoroughly analysed as the obligatory components, which form the structure of the simple sentences.

Keywords: syntaxeme, locative syntaxeme, semantic and syntactical structure of the sentence, the correlation between prefixes and prepositions, obligatory/facultative complement.

Людмила Станиславская

Обязательные локативные синтаксемы в семантико-синтаксической структуре простого предложения

В статье рассматривается проблема функционирования обязательных локативных синтаксем в современном украинском языке. Локативные конструкции анализируются с точки зрения их роли как облігаторных компонентов в формировании структуры простых предложений.

Ключевые слова: синтаксема, локативная синтаксема, семантико-синтаксическая структура предложения, префиксально-предложная корреляция, обязательный/факультативный распространитель.

Надійшла до редакції 01.10.2010 р.

